

Калчо К. Калчев/ K. Kalchev

ЕДИН ДЕТАЙЛ КЪМ ПРЕДИСТОРИЯТА НА “ДОГОВОРА ЗА СЪЮЗ И ПРИЯТЕЛСТВО МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ” (1914 г.)

The paper deals with some specifics of and difficulties in the process of overcoming the consequences of the war between Bulgaria and Turkey (1912–1913). The author focuses his attention on unpublished documents. These documents show the vitality of the Turkish expansionist ambitions in the eve of the signing of the Treaty of Alliance and Friendship of 6/19 August 1914.

Аксиоматична истина е, че Османската империя отхвърля клаузите на Лондонския договор от 17/30 май 1913 г. и че нейната армия възстановява турската власт в Източна и голяма част от Западна Тракия през първите две седмици на юли, като подлага на масово избиване и прогонване немалка част от българите от Одринския вилает... Непосредствено след подписване на Букурещкия договор от 28 юли/10 август 1913 г. българското коалиционно правителство на д-р В. Радославов прави опити за спечелване подкрепата на някои от Великите сили, които да въздействат върху Турция да признае линията Мидия – Енос, но усилията са напразни... При условие, че Портата демонстрира готовност за евентуално ново нападение и че след временната гръцка агресия в Западна Тракия през втората десетдневка на юли са се създали обтегнати отношения и с тамошната гръцка общност, българската държава предприема ходове към възстановяване на “приятелските отношения и добросъседството” с Османската империя. Те не завършват с подписването на Цариградския договор на 16/29 септември 1913 г.¹ Защото бившият пом.-главнокомандуващ ген. Мих.Савов, Григор Начович и Андрей Тошев слагат подписите си редом до тези на Талаат бей, Махмуд паша и Халил бей в името на това между двете страни да “се възстановят отношенията, проникнати от разбирателство и приятелство”². По силата на това съглашение България придобива земи, присъдени на нея и съюзничките ѝ от Лондонския мир в Западна Тракия, като войските ѝ завземат както реокупирани от османската армия и башибозука селища, така и градове, в които до неотдавна са се подвизавали гръцките войски.

Само месец след откриването на Букурещката мирна конференция (17/29 юли 1913 г.) в “българска” вече Гюмюрджина се е обявило автономно управление

(Независимо западнотракийско правителство) начело с българина мохамеданин *Хафуз Сали*. А върху фона на протичащата реислямизация в Родопите и южно от планината, в Дедеагач на 18 септември (2 дни след подписване на Цариградския мирен договор) е обявена *Гюмюрджинската република*, просъществувала до средата на октомври с.г. – тогава в областта идват български войски, командвани от генерал Ст. Тошев (1859–1924 г.). Местното мюсюлманско население ясно и категорично *възражава* срещу оставането на Западна Тракия под българска власт, като още преди установяването на тази власт протестира пред някои от Великите сили, декларирайки готовност да се противопостави със силата на оръжието на каквато и да е българска окупация³. За успокоение на духовете сред противниците на българската окупация се налага да пристигне в областта полковник Джемал бей – комендант на османската столица. По време на Гюмюрджинската република обаче гръцките грабежи и изстъпления над българите силно нарастват и затова след като Западна Тракия е върната на България следва доста силна гръцка изселническа вълна на запад от Места.

Това са политически дадености, с които е съпричастна най-вече управляващата либерална коалиция. Тези дадености протичат върху фона на една неравномерна тенденция на нормализация на българо-турските отношения. Защото диалогът относно мира и границите между Османската империя и България само формално завършва с Цариградския договор. Всъщност този диалог продължава вече под егидата на австро-унгарската дипломация като преговори, ориентирани към сключването на политически съюз. Информация има, разбира се, и Германия, без обаче представителите ѝ да се държат постоянно в течение. Ревниво към това гледат обаче някои съглашенски среди във Франция, които най-вече под гръцко и сръбско влияние преекспонират значимостта на българо-турските договорености от септември 1913 г. и продължаващите след това преговори. В условията на тогавашното блоково противопоставяне визитата на българския монарх във Виена и продължителното стоене на ген. М. Савов в Цариград се възприемат като белези на оформен българо-турски съюз под егидата на Австро-Унгария, към който ще гравитира и Албания – главните опорни точки за българо-турското сближение се виждат във връщане на Западна Тракия на Турция и в улесняването на България за “завладяване” на Македония⁴.

Слуховете и известията за подготвян турско-български отбранително-нападателен съюз раздвижват управляващите кръгове в Сърбия и Гърция, чиито премиери Н. Пашич и Ел. Вензелос гостуват едновременно в началото на 1914 г. в румънската столица. Там те правят опити да спечелят румънската подкрепа, ала Румъния отказва да влиза във формален съюз с тези две балкански страни. В същото време присвоилата си Южна Добруджа северна българска съседка декларира, че тя би се намесила в балканските противоборства в случай, че България и Турция едновременно нападнат Гърция и Сърбия. Ако Гърция би била нападната от Турция, а България покаже, че искрено държи на неутралитета си, то в такъв случай Кралство Румъния не би се ангажирало с никакви военни действия⁵.

Към българо-турското споразумение доста по-“ревниво” гледат обаче дипломатите из средите на основни сили на Антантата. И те имат основания за това. Защото след разговорите между външния министър Никола Генадиев и Мехмед Талаат бей и подготовения от тях проект за военна конвенция⁶ е последвало договаряне в по-голяма конкретика. Още през есента на 1913 г., до навлизането на българските войски в Западна Тракия, са започнали устни договорки за евентуално поведение на България при турско-гръцки конфликт. А според проектодоговора след това се стига до обсъждан вариант България да пропусне през новопридобитата територия на Западна Тракия османски въоръжени сили за удар срещу Гърция, а Турция да съдейства на България за придобивки западно от Места, в Егейска Тракия. Българските преговарящи в лицето на Андрей Тошев и полковник Никола Жеков обаче като имат предвид комплицираното международно положение на България и възможността от преждевременно ангажиране в една военна авантюра стигат до извода, че българското правителство трябва да се откаже от политическо обвързване с Високата порта. Д-р В. Радославов и А. Тошев постигат съгласие за фиктивно продължаване на преговорите в Цариград, като разговорите се насочат обаче към подписване на търговски договор⁷. Няма нищо по естествено от това Портата да има разочарования от подобна промяна на българското поведение.

Съзирайки активната роля на дипломатията на Централния съюз за сключването на това споразумение, а и главната насока на българските териториално-етнически аспирации към Македония, половин година преди началото на Световната война някои английски дипломати решават да поставят бариера пред задвижилия се механизъм на българо-турското помирение. Прозрял отлично продължителността в процеса на преодоляване на акумулираното двустранно недоверие и мнителност в отношенията между българи и турци, шест месеца преди подписването на договора за съюз и приятелство от 6/19 август 1914 г. английският военен аташе поднася една прелюбопитна за слуха на българския си колега информация в *италианската столица*. Съвсем естествено и логично майор Ганчев – съфамилник на бъдещия царски военен представител на българската армия при Германското главно командване по време на Първата световна война (1915–1918 г.) – донася до началник-щаба на армията в София.

Документът представлява интерес за изследователя, макар да не е непознат. Съвсем лаконично той бе известен преди около десетина години, макар и в най-синтезиран вид⁸. При нашата работа неотдавна във фондовете на ДВИА попаднахме на него, макар и не в посочените фонд, опис и архивна единица, а по други координати. Намираме публикуването му за целесъобразно предвид опитите за “нов прочит” на българското минало в духа на качествено различните съвременни реалности, чрез които опити да се доказват предумишени постановъчни тези.

Рапортът на българския аташе е съставен на 6 февруари 1914 г. Съществена стилово-редакторска интервенция не е упражнена, като сме си позволили само незначителна ортографска намеса.

"Колебаех се дълго преди да Ви донеса, господин генерал за това, което узнах съвсем случайно досежно далечните завоевателни намерения на днешното младотурско правителство, А колебаех се не защото се съмнявах във верността на това което чух, а защото мен лично не ми се искаше да му дам значение, като смятах, че изгубим ли вяра и в последния от съседите, с който изглеждаше уж че сме се разбрали, нашето изолирано положение, и при няй-голямата примиримост с която се бяхме взоръжили, би ни резервирало твърде много неприятни сюрпризи.

Близкото военно минало може би ме прави да виждам нещата в това отношение преувеличени, но то е опитът, животът, знанията придобити непосредствено и – следователно – по-ценни от всички други.

И за да не бъдем безпомощни дейци в една нова трагедия, нагласена по същия начин като току-що преживяната, аз – без да имам претенцията на предвестник – сметнах за свой дълг да донеса за този чудовищен план на Енвер паша и неговите съмишленици, за който план, смятан даже и като болезнен идеал на един авантюрист, все пак би трябвало да държим сметка, независимо от добрите отношения между нас и Турция след Цариградския мир.

Ще Ви предам с всичките подробности самия разговор и обстановката, при която той бе воден, за да имате пълната възможност да му направите съответната преценка.

Бях на обикновената ежемесечна другарска вечеря, която всички тук военни и морси аташета си даваме в **Grand hotel** в началото на всеки месец. На тая вечеря обаче не присъстваше английският военен аташе полковник **Granet**, понеже е в траур. След вечерята, към 11 часа, се върнах у дома – хотел **Royal**. С мен беше и турският военен аташе майор Кязим бей, който също живее в този хотел. В бюфета на хотела намерихме случайно и полковник **Granet**. Последният изглеждаше изпразнил порядъчно число **виски** и продължаваше да поръчва. Кязим бей от своя страна поръча една бутилка бира. При тази именно обстановка се заведе разговор между трима ни по съвсем обикновена тема. Скоро обаче турският военен аташе повдигна въпрос за островите, по повод на който полковник **Granet** полушеговито-полусериозно отвърна на Кязим бей с думите: "Те не са толкова важни за Турция. Днес вашите министри имат в главите си по-грандиозни планове"... Тонът, с който бе казана тази фраза, предизвика у майор Кязим бей непременно желание да узнае нещо по-конкретно и [той] почна да моли настоятелно полковник **Granet** да се изкаже по-определено. Пред тая настоятелна молба полковникът отстъпи и като каза "Действително, Дунав е най-солидната граница за Цариград откъм Запад", [така е в оригиналния текст – б.м., К.К.] погледна многозначително Кязим бей и наново замълча. Последният, съвсем неприятно сюрпризиран от току-що казаното в мое присъствие за сметка на България, остана за момент в недоумение. Но след малко се залови с всичката си енергия

да опровергава едно толкова авантюристично желание, което крайно заинтересувани политикани разпространяват за сметка на Турция и – в частност – за тая на Енвер паша.

Допускам, че полковник **Granet** беше решил да тури точка на разговора, който бе поставил в почти безизходно положение майор Кязим пред мен. Но – било защото Кязим бей беше крайно рязък в защитата си на Енвер бей, когото нарече "нещо повече от роден брат", било защото чашите с виски бяха развързали езика на полковника повече, отколкото бе нужно – последният съвсем сериозно добави "Не са заинтересовани политици, от които зная това, а от моето пряко началство" и продължи. "Преди повече от един месец в Цариград беше нашият помощник на Началник-щаб на армията генерал **Wilson**, който всъщност е фактическият ни Началник-щаб на армията. При престоя си там той е имал доста случаи да разговаря с Енвер паша и неговите най-интимни съпартизани съвсем откровено". Тук полковник **Granet** забеляза, че от онова, което ген. **Wilson** му е говорил лично (полковник **Granet** се завърна преди две седмици от Лондон, където бе извикан по служебни работи) по водените с Енвер паша разговори е останал просто удивен. "В тия именно разговори – продължи полковник **Granet** – Енвер паша много определено се е изказал пред ген. **Wilson**, че единствената стратегическа граница, която би гарантирала Цариград откъм Европа е Дунав и че той – Енвер – не ще изпусне случая да премести, ако не наведнъж поне постепенно, сегашната турско-българска граница до тая естествена граница откъм Европа".

На моя шеговит въпрос "Значи Енвер паша е решил да тури кръст на България?" полковник **Granet** отбеляза, че той не предава нищо повече от онова, което неговия пряк началник генерал **Wilson** му е казал.

На категоричните думи на полковник **Granet** майор Кязим бей не можеше повече да реагира, а се ограничи само да отбележи, че той ще пише лично за това на Енвер паша, макар и да се касаело да едно невероятно обвинение по негов адрес. На тази бележка полковник **Granet** не възрази нищо.

С това разговорът по този въпрос бе приключен.

Майор Ганчев⁹

Началникът на Щаб на българската армия е поставил дата 12 февруари и резолюция "За сведение", а не е препратил рапорта нито към разузнаването, нито към военния министър или премиера. Този факт подсказва, че съдържащата се там информация за турската опасност не ще да е предизвикала особена тревога. И все пак остава да "виси" тревожният въпрос – дали изложеното от българския военен аташе е абсолютна измислица на британските секретни служби, предназначена да стопира наченалото се затопляне на двустранните българо-турски отношения, или пък тези служби в стремежа си към тази цел поднасят и някаква частица истина?

Според нас изглежда абсолютно нереалистично Енвер паша, за когото не е неизвестно, че се придържа към германската външнополитическа линия в Истанбул,

да откровеничи пред британския началник-щаб – дори да има съкровената идея да възстановява османското могъщество в континентална Европа, той не би допуснал елементарни дипломатически гафове да разкрива свои планове пред висшия британски генерал. По-вероятно е друго – ако е имало подобен разговор, Енвер паша да дезинформира чрез словесни подхвърляния за “солидна граница откъм Запад”, демонстрирайки мнимо алениране от вече оформения Троен съюз. Най-малко вероятен е вариантът след оттеглянето на българите от разговорите за съдействие при антигръцки удар висшият турски държавник да изказва експанзионистични амбиции, без никакъв антируски смисъл. Не е нелогично и Великобритания, надценявайки ролята на Германия в турско-българската нормализация, да се стреми да постави бариера пред последната и при възможност да я преустанови, засилвайки българската подозрителност и мнителност, които и без това са на висота в началото на 1914 г.

Последните характеристики не са лишени от основание. От доклад на германския посланик във Виена до райхсканцлера в Берлин от 14 февруари 1914 г. узнаваме, че австроунгарският министър на външните работи граф Леополд Берхтолд и неговият подчинен – секционен шеф в това Министерство граф Йохан Форгач смятали, че турците се занимават сериозно с план за окупиране на Западна Тракия. Техният начин на действие по *помашкия въпрос* (за връщане на мохамеданските имена, на джамиите и пр.), който изглеждал напълно уреден в Одрин през ноември 1913 г., с поставянето на ултиматум [от Али Фетхи бей, турският пълномощен министър в София – *б.м.К.К.*], както и сведения за прехвърляне на войски към Одрин били индикатори за подготвена агресия спрямо България. “Изглежда, че младотурците, за да компенсират загубата на островите (*от Гърция – б.м., К.К.*) и за да заздравят позицията си в страната, се стремят към това териториално разширение”¹⁰. Турският дипломатически представител във Виена сондирал деликатно мнението на граф Берхтолд, като изтъквал като мотиви възможностите за сръбско-български съюз и евентуалното привличане на Румъния към него. Австроунгарският министър на външните работи обаче посъветвал Турция да запази мира и спокойствието на Балканите и да се отдаде на възстановяване. Че за кратко подготовка на Турция за нов удар срещу България през февруари 1914 г. е имало свидетелствува и рапорт № 28 от 27 февр. 1914 г. на българския военен аташе полковник Тодор Марков. След като посочва по дати какво предислоциране на турски войски има през последната седмица от северна в южна посока към столицата, той отбелязва “Тези големи превозки на войски от Тракия към Анадола показват най-ясно, че турците са се отказали от каквито и да било авантюри в Тракия”¹¹. В края на рапорта полк. Марков отбелязва, че “по добитите сведения в Родосто, Одрин, Лозенград, Ван и други градове между войниците върлуват в доста големи размери заразителни болести: холера, петнист тиф, дизентерия и пр., от които има и много смъртни случаи”¹². Именно тези болести, в съчетание с намесата на виенските дипломати, осуетяват един твърде вероятен турско-български конфликт.

Всичко гореизложено свидетелствува за няколко по-важни момента: **първо**, че рапортът на майор Ганчев е изграден почти със сигурност върху изфабрикувана от английското контраразузнаване информация за геостратегическите виждания на Енвер паша – най-силната личност в младотурския триумвират, станала през февруари 1914 г. едновременно военен министър и началник на Генералния щаб. В същото време не би следвало да омаловажаваме факта, че българо-турските нормализиращи се отношения след есента на 1913 г. са поставени на сериозно изпитание с териториално-реваншистките претенции за земя, която по Цариградския договор е отстъпена на България не по силата на етноконфесионална доминация, а на балкански сметки за геостратегическа “справедливост”. Уверенията на самия Енвер паша от началото на февруари, че няма концентрация на османски войски в Източна Тракия, а и на министъра на вътрешните работи Талаат паша, че Турция нямала “абсолютно никакви агресивни намерения спрямо България”¹³ биха могли да бъдат подложени на съмнение. Биха могли, защото има налице и един *mpemu* налагащ се извод – военна интервенция през Западна Тракия спрямо Гърция заради някои острови не е предприета не само поради опасност от общо-балкански компликации, които не биха се възприели и от потенциални турски съюзници, заради опасността от предварително разпалване пожара на “голямата война”, а и поради чисто технически причини – недоброто здравно-санитарно състояние на османската армия. Не само към текущия момент, но и в недалечното минало, това състояние е било сериозна проблема за решаване от Турското военно командване. И точно заради това, година след разглеждания документ българският военен аташе ще посвети свой специален рапорт (№35 от 11 март 1915 г.) на състоянието на “санитарната служба” в тази армия¹⁴. В него той ще констатира, че “в санитарно отношение турската армия е поставена в много по-благоприятни условия, отколкото е била по-рано. Благодарение на влиянието на немската мисия и особено на проф. Майер и на младата генерация во главе на санитарното управление са направени много подобрения и нововъведения.”. Би било погрешно, ако не видим и еволюцията на просъюзническите настроения в навечерието на големите световни събития, които ще форсират процесите по посока на подписване на “Договора за съюз и приятелство” от 6/19 август 1914 г.: турският военен аташе в С. Петербург Мундас бей убеждава българския тамошен военен аташе в присъствието на пълномощния ни министър, че е дошъл подходящия момент обединените въоръжени сили на двете страни да воюват срещу Сърбия и Гърция, като при успех, който не се подлага под съмнение, Турция би си запазила Гюмюрджина и околността, а България би завзела Македония със Солун и Кавала¹⁵.

В деня, в който Австро-Унгария обявява война на Руската империя (24 юли/6 авг. 1914 г.), утвърдилото се на власт младотурско правителство разбира, че разговорите на султанския зет и висш военен **Енвер паша** (1881–1922 г.) от предния ден с руския военен аташе в Истанбул **ген. М. Леонтиев** са осъдени да останат в архив без никакви последици. Само 3 дни след подписване на договора между Германия и Османската империя (20 юли/2 август 1914 г.) и декларациите за

спазване на *строг неутралитет*, “силният човек в триумвирата” уверява някогашния руски военен дипломат в София, че имало възможност Русия да използва османската войска “както за неутрализиране на армията на една или друга балканска държава”, възнамеряваща да се обяви срещу Русия, “така и за съдействие на армията на балканските държави срещу Австрия, ако на Русия ѝ се отдаде да помири балканските държави – помежду им и с Турция, при условие на взаимни отстъпки”. В диалога с руския генерал Енвер паша уточнява какви отстъпки има предвид от страна на балканските страни – според него става дума най-вече за *териториални отстъпки предимно от Гърция и България* – последните да отстъпят на Турция някои егейски острови и областта *Западна Тракия* (!) като Гърция получи компенсации в Епир, а България – в Македония¹⁶.

Всичко дотук изложено не би следвало да се интерпретира като опит за очерняне на някакви развити “конструктивно-съзидателни” тенденции във военнополитическите взаимоотношения между две съседни балкански страни. Правителството на В. Радославов има свой исторически актив в нормализацията, затова много скоро не без помощта на манипулираните дистанционно западнотракийските турци то спечелва парламентарните избори за XVII обикновено Народно събрание. Горезиложените съждения са по-скоро опит за “приземяване” на изкуствено генерирани днес митологеми, които би следвало да обслужват актуални общественополитически задачи, като спекулират с едни или други реалности от миналото. Не е ненормално след кървавите събития през 1912–1913 г. тогавашните поколения политици да имат взаимни предубеждения, да страдат от мнителност и недостатъчно доверие. Особено пък ако едната от двете страни е била междуконтинентална империя, а другата – все още отстояваща правото си на самостоятелен и независим държавнополитически живот.

БЕЛЕЖКИ

¹ Георгиев, В., Ст.Трифонов. История на българите 1878–1944 в документи. Т. 2, (1912–1918). С., 1996, с. 219–224.

² Пешев, П. Историческите събития и деятели от навечерието на освобождението ни до днес. III фототипно издание. С., 1993, с. 426.

³ България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Т. I (1913–1915 г.). С., 2002, с. 96–97.

⁴ Дирекция “Военноисторически архив” [по-нататък обозначението на бившия Централен военен архив е със съкратената абревиатура Д ВИА.] Ф. 42⁰, оп. 1, а.е. 61, л. 484.

⁵ Д ВИА. Ф. 42⁰, оп. 1, а.е. 61, л. 243.

⁶ Влахов, Т. Турско-българските отношения през 1913–1915 г. – И с т. преглед. Г. XI, 1955, № 1, с. 21–22.

⁷ Вачева, Д. Участието на полковник Никола Жеков в българо-турските преговори – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново. Г. XIX, 2004, с. 289.

⁸ Камбуров, Г. Фаталната илюзия. Военнополитическите противоречия и конфликти между България и Централните сили в Първата световна война (1914–1918 г.). С., 1999, с. 31.

⁹ Д ВИА. Ф.42^о, оп. 1, а.е. 61, л. 174–176. Изразът “откъм Запад” в средата на текста не е lapsus calami (грешка на перото) на автора... А Кязим бей, когото майор Ганчев характеризира като “дясна ръка” на Енвер паша, само преди 18 дни е считал българо-турския военен съюз за “свършен факт” (Пак там, л. 176).

¹⁰ Б ъ л г а р и я в Първата световна война. Германски..., с.137.

¹¹ Д ВИА. Ф.42^о, оп. 1, а.е. 61, л. 45.

¹² Пак там.

¹³ Марков, Г. Голямата война и българския ключ за европейския погреб 1914–1916. С., 1995, с. 15,16.

¹⁴ Д ВИА. Ф.02, оп.1, а.е. 16, л.л. 81–92^а.

¹⁵ Д ВИА. Ф.42^о, оп.1, а.е. 61, л. 614–615, 616

¹⁶ Садулов, А. История на Османската империя (XIV–XX в.). В. Търново, 2000, с. 321.